

**T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
TÜRKİYE KÜLTÜR PORTALI PROJESİ**

**ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİ
ANADOLU-ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜR VE SANATI
İSLÂMİYETİN KABULÜNDEN ÖNCE TÜRK SANATI**

Doç. Dr. Z. Kenan BİLİCİ

**KASIM - 2009
ANKARA**

1.1.1. Bozkırdaki Sanat Ortaklıkları ve Türk Göçerlerinin Maddi Mirası

Anahtar Kelimeler: Türk Sanatı, Hun, Göktürk ve Uygur Çağı

Asya içlerinde, 20.yüzyıl boyunca yapılan çeşitli arkeolojik kazılar, sonradan, Türklerin de yerleşme alanını oluşturan Yenisey-Altay bölgelerini kapsayan geniş bozkır kuşağında, M.Ö.2.binde iki büyük göçer-yerleşik kültür katının verilerini ortaya koymuştur. Bozkır kuşağının güney sınırında, Srubnaya ve Andronovo olarak adlandırılan ve Hint-İran kavimleriyle ilişkisi saptanan bu kültürlerin yayıldığı coğrafya, bronz çağı boyunca, kuzeyli göçer toplumlarla sürekli bir temas bölgesi olmuş ve ardışık göçer dalgaları sonucunda karışık bir etnik yapıya kavuşmuştur. Aynı coğrafyadaki, geç bronz çağının sonlarına tarihlenen Karasuk kültür evresi, Kuzey-doğu Çin ile ilişkili gelişmiş metalürji ve seramik örnekleri ile sonradan Türk kavimlerini de etkilediği anlaşılan bir tarihsel gelişmenin ürünlerini sunmaktadır. Böylelikle, M.Ö.7.yüzyıla kadar bozkır kuşağında birbirini izleyen, aynı zamanda bozkır çevresindeki Yakın-Doğu ve Çin ile bağlantıları saptanabilen ve bazen Proto-Türk diye de adlandırılan bir göçer-yerleşik kültürler etkinliğinden söz edilebilir. Çok muhtemeldir ki, Asya'nın, kurgan adı verilen mezar yapısı, ata-kültü, kimi ölü-gömme ritüelleri, mask ve mumyalama, maden, ahşap, çömlek ve dokuma işçilikleri de büyük ölçüde Karasuk ve onu takip eden Tagar ve Taştık kültür evrelerinde şekillenmiş; bozkır kuşağının Türkleşmesi de bu süreçte ve M.S.1-3.yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir.

Bu büyük coğrafyada, kesin olarak Türklerle ilişkili ilk askerî ve politik strüktür, M.Ö.3.yüzyılda kuzey Çin'i ele geçirerek egemenlik kuran ve Çinlilerin Hsiung-Nu (Hiung-Nu) adını verdiği Hun göçer kabileler federasyonudur. İlk kurucusu (Yabgu) Teoman'dan sonra idareye geçen Mete zamanında, Türk ve Moğol boylarından oluşan federasyon büyük bir Bozkır İmparatorluğu'na dönüşmüştür. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarla, *Hsiung-Nu*'ların Baykal gölünün güneyinde, kuzey Moğolistan'da (*Noin-Ull*), Kuzey Çin'de ve *Ordos*'ta kurdukları şehirler ve ulaştıkları endüstriyel düzey ortaya çıkarılmış; mezar buluntuları arasındaki İran, Çin ve Grek kaynaklı dokuma örnekleri de, İpek Yolu aracılığıyla sürdürülen ticarî ve kültürel ilişkileri aydınlatmıştır.

M.S.4.yüzyılın ortalarında, Asya bozkırlarından batıya ve Avrupa içlerine kadar yayılan geniş coğrafyadaki tek egemen güç, bir yüzyılı aşan süreyle Hunlar olmuştur. Bugünkü Macaristan coğrafyasını merkez edinen bu büyük askerî gücün baskısı sonucunda oluşan hareketlilik, Avrupa'nın sosyal, kültürel ve demografik yapısını altüst ederek *Kavimler Göçü*'nü başlatmış; 5.yüzyılın sonlarına doğru Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına da neden olmuştur.

Orta Asya coğrafyasının egemenlik alanları, M.S.6.yüzyıla kadar, bozkırın Türk dilli göçerlerinin kurdukları ve Göktürk çağı öncesine dayanan *Hsiung-Nu*, Batı Hunları, kuzey Çin'i ele geçirerek kısa bir süre sonra *kuzey Wei hanedanlığına* dönüşen *Tabgaçlar* ve sınırlarını kuzey Hindistan'a kadar genişleten *Akhunlar* gibi askerî ve politik güçler tarafından yönetilmiştir.

Buna karşılık, bozkırın yazılı tarihinde *Türk* adına ilk kez Çin kaynaklarında ve Göktürk anıtlarında rastlanır. Göktürk devleti, Türklüğünü belirgin ve güçlü bir şekilde vurgulayan ilk ve şimdilik bilinen en eski politik örgütlenmedir. *Bumin Kağan* tarafından 6.yüzyılın ortalarında kurulan devlet, yüzyılın sonlarına doğru Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmış ve 8.yüzyılın ortalarına kadar hüküm sürmüştür.

Göktürk çağından günümüze kalabilen maddi kültür mirasının en önemli ürünleri ve yazılı belgeleri, bugünkü Moğolistan coğrafyasına dağılmış eserlerdir. Bunlar arasında, 8.yüzyıldan kalma ve **Orhun Anıtları** olarak bilinen üç anıt-mezar, Türk ve Dünya kültür mirası için büyük bir öneme sahiptir. Bugün *Harhorin* denilen, Cengiz'in başkenti tarihî *Karakurum* kentinin yakınlarında ve Orhun ırmağının kenarındaki *Khöşöö-Tsaydam* denilen mevkie kurulmuş olan iki anıt-mezardan biri *Bilge Kağan*'a, diğeri ise kardeşi *Köl-Tigin*'e aittir. Diğeri anıt-mezar ise, başkent *Ulan-Baatar*'ın güney-doğusunda, *Nalayh*'ta ve bugün *Bain-Tsokto* denilen mevkie *Bilge Tonyukuk* tarafından yaptırılmıştır.

Göktürk devletine son vererek, Türklerce kutsal sayılan Ötüken coğrafyasına 8.yüzyılın ortalarından itibaren egemen olan güç *Uygur Türkleri*'dir. Aynı yüzyılın ortalarında, Orhun ırmağının batı kıyısında, *Khöşöö-Tsaydam*'da Bilge Kağan ve Köl-Tigin'in anıt-mezarlarının bulunduğu Göktürk nekropolüne yakın bir konumda inşa edilen ve bugün Moğolistan'da *Har-Balgas* olarak da bilinen **Ordu-Balıg** (*Karabalgasun*) kenti, Uygurlara bir yüzyıl boyunca başkentlik yapmıştır.

Doğu Türklerini egemenliği altına alan *Uygur Türklerinin* kurduğu devlet, M.S.840'da kuzeyden gelen Kırgızlar tarafından dağıtılmış; Uygurların büyük bir bölümü Karluk ülkesine ve Çin'de Kansu eyaletine yerleşerek, Tangutlar tarafından 11.yüzyılın başlarında ortadan kaldırılana kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Arapların *Dokuz Oğuz* dedikleri Uygurların bir başka kolu ise *Tarım havzasına* göçmüş; Çin ve Hint kültürel alanları arasında Budist, Maniheizt ve en büyük ölçüde İslâm dinlerini benimseyerek Moğol egemenliğine kadar Türk tarihinin İslâm dışındaki en büyük yerleşik kültürünü üretmiştir.

Kaynak (Source):

Barfield,T.J., "The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organization and Foreign Policy," *Journal of Asian Studies*, 41, 1981, s.45–61.

Barfield,T.J., *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757*, Cambridge.1989.

Busaggli, M., "Steppe Cultures", *Encyclopedia of World Art*, Vol. XIII, London.1967, s.375–407.

Kuban, D., *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları)*, İstanbul. 1993.

Ögel, B., *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara.1962.

Roux,J.P., *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev: A.Kazancıgil, İstanbul.1994.

Sertkaya,O.F., *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara.1995.

The Cambridge History of Early Inner Asia, Ed.D.Sinor, Cambridge. 1990.

Haklar (Rights): (Telif ve kullanım hakları ile ilgili bilgiler.)		
5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca hazırlanan tüm içeriğin her türlü ortamda umuma arz yetkisi sınırsız süreyle Kültür Turizm Bakanlığına devredilmiştir. Bakanlık sonraki zamanlarda hazırlanan içerikle ilgili düzeltme, ekleme, silme veya yayından kaldırma hakkına sahiptir.		
Kaynağı Hazırlayan	Konu Editörü	Proje Yöneticisi
Doç. Dr. Z. Kenan BİLİCİ	Prof. Dr. Kıymet GİRAY	Prof. Dr. H. Hale KÜNÜÇEN

1.1.2. Bozkırın Mimarisi: Kurgan

Anahtar Kelimeler: Kurgan Türk Sanatı

Asya'da, Altaylardan batıya Kafkaslar, kuzey Karadeniz ve doğu Avrupa bozkırlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada, olasılıkla bronz çağından başlayarak yaygınlaşan yığma tepe görünümündeki mezarlara **kurgan** adı verilir. Arkeoloji terminolojisinde *Tümülüs* adı verilen bu mezar yapısı, toprak altındaki ahşap bir mezar odası ile üstündeki yığma tepeden oluşur. Mezar odalarında, Asya'nın bronz çağına ait konutlarındaki geleneksel sayılabilecek inşaat yöntemlerinin uygulandığı tespit edilebilmektedir. Altay bölgesinin atlı göçer kültürü ve sanatına ilişkin bütün tarihsel veriler, bu mezarlarda sürdürülen arkeolojik kazılardan elde edilmiştir.

Bu tür mezar yapılarının konstrüksiyonunda, önce toprağın kazılarak içine ağaç kütüklerinden oluşan çift duvarlı bir mezar odası yapıldığı ve üstüne yine kütüklerden oluşan geçme tekniğinde bir ahşap çatı ve büyük taşlar yerleştirildiği, ardından da yığma toprakla doldurularak mezara dıştan bir tepe görünümü verildiği bilinir. Şüphesiz, kurganların çap ve büyüklükleri ile mezar odasının sayısı, ölen kişinin statüsüne bağlı olarak değişmektedir.

Toprak altındaki mezar odası, sadece ölen kişi ve eşinin mumyalanarak yerleştirildikleri ve ağaç kütüklerinden yapılmış sandukaların değil, fakat aynı zamanda göçer yaşamın bütün öğelerinin gömülü bulunduğu bir mekândır. Arkeolojik kazılar, mezar odasında sayıları çoğunlukla değişen ve koşum takımlarıyla birlikte gömülmüş atların da bulunduğunu ortaya koymuştur. Ölümünden sonra yeniden canlanılacağına inanılan bir çağda, at, şaman merasimlerinin önemli bir öğesi olduğu gibi, dünyanın ve yaşamın yenilenmesinin de kozmolojik bir simgesiydi. Son yıllarda yapılan arkeometrik çalışmalarla kesin olarak M.Ö.5.yüzyıla tarihlendirilen Altay dağlarındaki **Pazırık nekropolünde** yapılan arkeolojik kazılar, 5 numaralı kurganda, cenaze töreni sırasında ölen kişiyi taşıyan dört tekerlekli atlı arabanın, cesetle birlikte mezar odasına indirilmiş olduğunu ortaya koymuştur.

Mezar odasının ahşap duvarlarının bazen kalın keçe yaygılar ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Odaya ayrıca, ölen kişinin hançer, bıçak, ok ve yay gibi silahları, kadınların bronz ayna, bilezik ve küpe günlük kullanım eşyaları, pişmiş topraktan ya da altın ve gümüş gibi değerli madenlerden yapılmış kaplar ile muhtemelen fal ve kehanet alâmetleri olarak bazen yanarak kömürleşmiş halde bulunmuş koyun, sığır, at ve hatta bazı örneklerde domuz, köpek gibi hayvan kemiklerinin de konulduğu anlaşılmaktadır.

Göçer yaşamın geliştirdiği en önemli teknikler deri ve dokuma örneklerinde görülür. Başta **Pazırık** ve kuzey Moğolistan'daki **Noın-Ull** olmak üzere, pek çok kurgan kazısından keçeden çoraplar, deri ya da kürkten yapılmış çizme ya da ayakkabılar, keçe ve yün yaygılar, ipek kumaşlar elde edilmiştir. Şüphesiz bunlar arasında, M.Ö.5.yüzyıldan kaldığı büyük ölçüde kanıtlanan 5 numaralı **Pazırık kurganında** ele geçirilmiş ve tarihi saptanabilen **Gördes Düşümü** ile dokunmuş en eski halı örneği başta gelmektedir.

Bozkır dünyasının geçmişinden günümüze kalabilen maddi kültür verileri, göçer yaşamın pratiklerinin, bazen stilizasyona varan bir uygulamayla bezeme alanında yoğunlaştığını ortaya koyar. Bu dünyanın çeşitli hayvanlarla simgelenen efsaneleri, öteki âlemin yer-altı ve göklerdeki varlıklarına hükmeden bir tür kült olarak **Şamanizm** gibi ezoterik yönleri de bulunan inanç ve eğilimleri, ruhların hayvan şekillerine dönüşmesi gibi uygulamaları, göçer yaşamın belki de en özgün yaratmalarından biri olarak ahşap, deri, keçe ve madenî örnekler

üzerindeki “*Hayvan Üslubu*” denilen mücadele sahnelerinde yaşatılmış; bu üslûba konu olan fantastik hayvanlar, Şaman ayinlerinde yardımına ihtiyaç duyulan ve hayvan şekillerine bürünmüş ruhlar gibi, koruyucu ve yol gösterici simgesel değerleriyle adeta birer totem gibi kabul edilmişlerdir.

Kaynak (Source):

Diyarbakirli, N., *Hun Sanatı*, İstanbul.1972.

Griaznov, M.P.-Golomshtok, E.A., “The Pazirik Burial of Altai”, *American Journal of Archaeology*, Vol.37, No.1, New York.1933, s.30-45.

İnan, A., *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1972 (2).

Jettmar, K., *Art of the Steppes, The Eurasian Animal Style*, Çev.: A.E.Keep, London. 1967.

Kuban, D., *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu’dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları)*, İstanbul. 1993.

Rudenko, S.I., *Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen*, Çev.:M.V.Thompson, London. 1970.

Haklar (Rights): (Telif ve kullanım hakları ile ilgili bilgiler.)		
5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca hazırlanan tüm içeriğin her türlü ortamda umuma arz yetkisi sınırsız süreyle Kültür Turizm Bakanlığına devredilmiştir. Bakanlık sonraki zamanlarda hazırlanan içerikle ilgili düzeltme, ekleme, silme veya yayından kaldırma hakkına sahiptir.		
Kaynağı Hazırlayan	Konu Editörü	Proje Yöneticisi
Doç. Dr. Z. Kenan BİLİCİ	Prof. Dr. Kıymet GİRAY	Prof. Dr. H. Hale KÜNÜÇEN

1.1.3. Balbal: Bozkır Heykeltraşlığı

Anahtar Kelimeler: Bozkır, Heykel

Kuzey-doğu Asya'dan başlayarak güney Rusya ve doğu Avrupa'ya uzanan bozkır coğrafyasında, Göktürk çağı ve sonrasıyla ilişkilendirilen pek çok heykel bulunmaktadır. İnsan biçimli bu taş heykellerle ilgili ilk bilgilere, Fransa Kralı IX. Louis tarafından 1253 yılında Moğol Hanı Mengü'nün Karakurum'daki çadırlı ordugâhına elçi olarak gönderilen keşiş **Guillaume Rubruquis**'un, sonradan 17.yüzyılın başlarında tercüme edilerek yayınlanan ünlü seyahatnamesinde rastlanır. *Rubruquis*'un, güney Rusya steplerinde, Don ve Volga nehirleri arasındaki *Kuman* ve *Kıpçak* boylarının cenaze ritüeline ilişkin gözlemleri ilgi çekicidir: “*Kumanlar, ölünün üzerine büyük bir mezar yaparlar; üzerine de yüzü doğuya dönük, elinde bel hizasında tuttuğu kabıyla onu temsil eden bir heykelini dikerler*”. 13. ve 14.yüzyıla ait bazı Rus kroniklerinde ve 16.yüzyıldan itibaren Kafkaslar ve Sibiryaya üzerine yazılan seyahatnamelerde de bu “*garip insan heykellerine ilişkin notlar bulmak mümkündür*. Söz konusu heykeller, ilk kez, Rusya ve Sibiryaya'da geçirdiği esaret yılları sırasında, İsveçli subay **Philipp Johann von Strahlenberg** tarafından resimlenmiş; 1730 yılında yayımlanan kitabında bir grup insan heykeli gravürleriyle tanıtılmıştır.

Güney Rusya coğrafyasında, Kuman ve Kıpçaklara atfedilen ve önemlice bir bölümü kadın tasvirlerinden oluşan bu heykeller, 19.yüzyıldan bu yana **baba/babi** ya da daha sık bilinen adıyla **kamennaya baba/kamenniye babi** terimleriyle anılmış; bu terimler, Avrasya steplerindeki bütün *antropomorfik* heykeller için genelleşmiştir.

Buna karşılık, daha doğuda, Moğolistan coğrafyasındaki Göktürk çağından ve 8.yüzyıldan kalma Orhun yazıtlarında geçen **balbal** terimiyle, anıt-mezarların doğu cephelerine bakan girişlerinin önünden başlayarak, belirli aralıklarla dikilmiş ve doğu yönüne doğru bazen kilometrelerce uzanan amorf taşların kastedildiği söylenebilir. Bu taşların, ölen kişinin öldürdüğü düşmanları temsil ettiğine inanılır; diğer taraftan, mezara yapılan ziyaretler sırasında bırakılmış hatıra taşları olmaları da mümkündür.

İster **baba**, **kamennaya baba** ya da **balbal**, isterse **taş heykel**, **taş insan** ya da **kişi-taş** denilsin, Avrasya steplerine yayılan bu insan heykellerinin, Türklerle ilişkili bir maddi kültür belirtisi olduğuna şüphe yoktur. Belli ki, bu heykeller, ölümden sonraki yaşama ilişkin tasavvurların bir parçası ve geride kalanların öbür âlemle maddi bağ kurabildiği simgesel tasvirlerdir. Mezar yapısının bir elemanı olarak, mezar üzerine ya da çevresine bu tür heykel dikme alışkanlığı, İç Asya'nın bronz çağına kadar inen menhir ya da stel dikme geleneğinin bir uzantısı olabileceği gibi, özellikle *Köl-Tigin* ve *Bilge Kağan* anıt-mezarlarındaki heykellerde Çin kültürünün etkisi açıktır. *Köl-Tigin* anıt-mezarında bulunmuş ve *Köl-Tigin*'e ait olarak kabul edilen mermerden bir baş heykeli, olasılıkla ölümden sonra yüzden alınmış bir mask üzerinden çalışılmıştır ve sonradan *ay yüzlü* diye de bilinen Türk çehresi için karakteristik bir portre tarzı haline dönüşecektir. Dilimli taç şeklindeki başlığının üzerine cepheden işlenmiş kartal figürünün, güç ve kudreti simgelediği söylenebilir.

Göktürk çağından kalma heykel ve resim sanatına ilişkin diğer bir örnek de, Türk ikonografisinin karakteristik öğelerinden biri olarak *bağdaş* / *çökme* sahnesinin işlendiği 7.yüzyılın sonu ile 8.yüzyılın başlarına tarihlenen **Aşhat Lahti** üzerindeki figürlü kompozisyonlardır.

Kaynak (Source):

Appelgren-Kivalo, H., *Altaltaische Kunstdenkmaler*, Helsingfors, 19 31.

Çoruhlu, Y., “Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, Ankara. 2001, s.95–146.

Jisl, L., *Balbals, Steinbabas und Andere Steifiguren als äusserungen der Religiösen vorstellungen der Ost-Turken*, Prag.1970.

Salmony, A., “Notes on a Kamennaya Baba”, *Artibus Asiae*, Vol. 13, No. ½,1950, s.5–16.

Strahlenberg, P. J. von., *Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730.

Haklar (Rights): (Telif ve kullanım hakları ile ilgili bilgiler.)		
5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca hazırlanan tüm içeriğin her türlü ortamda umuma arz yetkisi sınırsız süreyle Kültür Turizm Bakanlığına devredilmiştir. Bakanlık sonraki zamanlarda hazırlanan içerikle ilgili düzeltme, ekleme, silme veya yayından kaldırma hakkına sahiptir.		
Kaynağı Hazırlayan	Konu Editörü	Proje Yöneticisi
Doç. Dr. Z. Kenan BİLİCİ	Prof. Dr. Kıymet GİRAY	Prof. Dr. H. Hale KÜNÜÇEN